

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Ն Ց Ն Ի Շ Ա Ց Ա Կ Ի Ն

այ ժողովուրդն իր բազմադարյան պատմութեան ընթացքում բազմաթիվ մեծ ու փոքր պատերազմներ է մղել, մերթ իր երկրի ազատութեան և հաճախ՝ իր կյանքը, պատիւն ու ինքնությունը պաշտպանելու համար։ Այդ անվերջ և համարյա միշտ անհավասար կռիւների մեջ նա անհամար զոհեր է տվել և ունեցել բազմաթիվ հերոսներ, որոնք իրենց կյանքը զոհաբերել են Հայրենիքին։ Սակայն այս բոլոր պատերազմների և կռիւների մեջ, թե՛ իր բնույթով և թե՛ անմիջական արդուներով ու հետևանքներով, բացառիկ տեղ է գրավում Ավարայրի ճակատամարտը՝ Վարդանանց պատերազմը։ Դա, իրոք, մի համազգային պայքար էր ընդդէմ օտարի լծի։ Մագդեղական կրոնի մոլուցքով բռնված Սասանյան բռնակալ Հազկերտը ողջ հայութեան համար շղթաներ էր պատրաստել, որը փշրելու համար ոտքի կանգնեց հայ ժողովուրդը։ Ընդհարումը տեղի ունեցավ Ավարայրի դաշտում, 451 թվականի մայիսին. իրար դեմ դուրս եկած ուժերը՝ չափազանց անհավասար էին թե՛ թվով և թե՛ որակով։ Հայերի կողմից նախարարութեան զինված ուժերի մի մասն էր միայն. կռիւողների մեծ մասը պատահական զենքով զինված շինականներն էին։ Պարսիկները կռիւի դաշտ էին բերել թվով գերազանց ուժեր։ Չնայած կռիւի կողմերի անհավասար այդ տարբերութեանը, կռիւը կատաղի էր և տևեց երկար. պատճառը թույլ կողմին՝ հայերին ոգևորող գաղափարն էր, Հայրենիքի պաշտպանութեան գաղափարը։ Ի վերջո պատերազմի դաշտը մնաց պարսիկներին, որոնք անհամեմատ մեծ կորուստ ունեցան։ Հայ մար-

տիկները ցրվեցին։ Այդ կռիւում ընկան հայկական բանակի և ազատամարտի ղեկավարն ու ոգեշնչողը՝ Վարդան Մամիկոնյանը և շատ անվանի մարտիկներ, թե՛ նախարարական դասից և թե՛ շինականներից։

Քանի որ մեր նպատակը չէ Վարդանանց մեծ ազատամարտի պատմությունը գրել, բավականանա՞նք այս կարճ նկարագրութեամբ և համառոտակի հիշատակենք Ավարայրի ճակատամարտի անմիջական արդուների և հետևանքի մասին։

Պատմությունից հայտնի է, որ Ավարայրի ճակատամարտով դրա պատճառը եղող հարցը լուծվեց և կռիւը շվերացավ։ Այդ ճակատամարտին մասնակցող մարտիկների մեծագույն մասը ցրվեց երկրի զանազան մասերը։ Այնուհետև ամբողջ երկրում ծայր առավ պարտիզանական կռիւը, որին այս անգամ մասնակցում էին ոչ միայն պրոֆեսիոնալ մարտիկները՝ երկրի նախարարական դասն իր զինվորներով, այլև կանաչը, ծերերը, երեխաները, հոգևորականները, բուրբ, բուրբ, մի խոսքով ամբողջ ժողովուրդը, ամեն մարդ իր հնարավոր միջոցներով։ Կռիւ էր քաղաքներում, գյուղերում, լեռներում, ձորերում և դաշտերում։ Իհարկե այս երկարատև պայքարի ընթացքում, բացի անթիվ մարդկային զոհերից՝ սպանված, վիրավոր ու գերի, ավերվում և ամաչանում էր երկիրը, որն զգալի հարված էր կռիւին սկսող Հազկերտ թագավորի համար։

Ի վերջո հաղթությունը շահեց պայքարող հայ ժողովուրդը և գոռոզ ու ինքնավստահ Հազկերտը ստիպված եղավ տեղի տալ և բավարարել իր իսկ պատճառով ըմբոստա-

ցած ժողովրդի պահանջների մեծագույն մասը¹։

Մեծ եղավ այս ազատամարտի նշանակությունը հայության համար։ Սերունդներ ոգեվորությամբ կարդացին Վարդանանց հերոսամարտի պատմությունը և կրթվեցին Ավարայրի ոգով։ Ավարայրում պարզված դրոշմանպարտ մնաց դարեր շարունակ և ոգեշնչող։ Ավարայրի հերոսները՝ Վարդանանք երբեք չմոռացվեցին. նրանց հիշատակին կառուցվեցին մատուռներ, եկեղեցիներ։ Ավարայրի ազատամարտում ընկած Վարդանանց հերոսների մի ստվար մասի շիրիմները գտնվում են մեր Հանրապետության սահմաններում։ Վարդանանց հերոս-նահատակների այդ շիրիմների մասին խոսում է ԺԳ դարի պատմիչ Սյունյաց արքեպիսկոպոս Ստեփանոս Օրբելյանը, իր «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» գրքում¹։

Ստեփանոս Օրբելյանը մեր ճշմարտագատում պատմագիրներից մեկն է։ Նա իրեն համար սկզբունք է դրածոյ պատմածր հաստատել ստույգ աղբյուրների վկայություններով, որքան այդ հնարավոր էր իր համար, արժանահավատ անձանց պատմածով, հին վավերագրերով, արձանագրություններով և այլն։ Մեզ հետաքրքրող խնդրի առթիվ նա գրում է. «Եւ հա զայս ամենայն ծանեաք իւրոց (հուշարձանների) արձանագրութեանցն, և այլն՝ որ էր ի գրոց, և էր որ ի տեղեացն և ի վկայիցն և յանուանցն և ի հաւաստի աւանդութեանց հնոցն ծանեաք, և տեղեկացեալ ամենայնի ստուգիւ՝ աւանդեցաք ձեզ» (էջ 72)։

Սյունյաց պատմիչն իր պատմության ԺԲ գլխում գրում է Ավարայրի պատերազմից հետո նահանջող հայ մարտիկների և նրանց հետապնդող պարսից զորքերի ընդհարումների, դրանց տեղի և ընկած զոհերի մասին։ Պատմիչը հատկապես մանրամասնորեն որոշում է ընդհարումների տեղը, տալիս է այդ տեղերում ընկածների եղբայրական գերեզմանների վրա կառուցված հուշարձանների նկարագրությունը, հայտնում է, թե ովքեր են շինել այդ հուշարձանները և այլ մանրամասնություններ։ Ուշագրավ է այն, որ երկու տեղում հուշարձանների շինությունը նա վերագրում է հասարակ ժողովրդին, անվանելով դրանց «տեղի բնակիչներ» կամ «քրիստոնյաներ», որով ընդգծվում է ազատամարտի ժողովրդական-ազգային բնույթը։

Նկատի ունենալով, որ Ստեփանոս Օրբելյանի այս կարևոր վկայությունը շատերին

անծանոթ է, և առհասարակ այս խնդրի վրա, որքան մեզ հայտնի է, որևէ ուշադրություն չի դարձվել, կարևոր ենք համարում այդ պատմության վերոհիշյալ ԺԲ գլխից կարևոր քաղվածքներ բերել։

«Ապա յետ Սրբոյն Վարդանայ շրջէին ընդ ամենայն տեղիս զօրն Պարսից. ոմանք զկնի փախստէիցն, ոմանք ի վերայ բերդից և ամրոցաց. և ջանային և խնդրէին ի սպառ ջնջել և արմատախիլ անել զազգ Հայոց։ Սուրն վաղակաւոր կայր մերկացեալ ի վերայ ամենայն հայ զինուորի, և միայն խնդրէին բանիւ միով ուրանալ զՔրիստոս. և զուխ կորացուցանել արեգագան. և թէ ոչ՝ մեռանել առ ժամայն։ Վասն որոյ լի եղեն վկայիւք ամենայն առապարք և խորածորք, հովիտք և բլուրք աշխարհիս Հայոց... Որպէս և աստ է տեսանել յաշխարհիս Սիսական ի գաւառս Վայոց ձորոյ. ուր եկեալ ի զօրացն Հայոց փախստեալ կամէին անցանել յամուր աշխարհն Արձախայ. որոց զկնի պնդեալ անիծեալ Աթաշխուդային չարահար զօրօքն Պարսից. և հասեալ ի գաւառամէջն Վայոց ձորոյ մերձ ի բլուրն որ մեծամեծ վիմօք պատեալ էր վասն ամրութեան ի գետամիջին Եղեգեաց և Մոզանի. և կոտորեցին զբազումս և գեղեցիկս որ էր յազատ տոհմէ Հայոց վասն անուան Քրիստոսի... Եւ ինքեանք պնդեցան զհետ ալլոցն. և հասեալ կիսոց յստորոս բերդաբարի միոյ ի նեղ ձորակի անդ՝ կոտորեցին, որոց գլխատրին անուն Մարտիրէ. որ և տեղն կոչեցաւ Անգեղձոր։ Եւ անդ ասապատակ եղեալ հասին և 300 արանց ի ջրկիցն որ Ոստինք կոչի և Արտաբոյնք. և անդ գնոսա խողխողեցին. տրոց վերայ յետոյ շինեցաւ եկեղեցի ի բնակչաց տեղեացն։

Եւ անտի սակաւ մի անցեալ Պարսկացն ի ձորագոտն որ ի ձախ կողմանէ որ հայի ի վեր յուխտն սուրբ Ցաղացքար կոչեցեալ, որ ի վերայ բարձրաւանդակին ի Խէջ սահմանաց երկուց գեղջն, որ վերայ ասացաւ. և անդ կոտորեալ յոյժ բազմութիւնք սեպուհ արանց և ընտիր զօրաց։ Եւ ինքեանք եկեալ ի շինամէջն բնակեցան խորանօք... որ և յետոյ երթեալ քրիստոնէիցն՝ ամփոփեցին զսուրբսն. և շինեցին մատուռն ի վերայ։ Իսկ զառաջին սուրբսն, որ կատարեցան առ բլուրն, ի ժամուն ամփոփեցին ոմանք քրիստոնեայք։ Եւ յայնժամ կաթողիկոսն երանելին Գիւտ, զոր լուեալ հրամայէր շինել վկայարան մեծ ի վերայ սրբոցն։ Եւ ժողովեալ զուկերսն նոցա ի վկայարան. ապա ձեռն ի դրծ արկեալ Ցրև և Շահիբէտ և Արշէն երէց և Աբդիու՝ հիմնարկին սրբոյ կաթողիկէին յիններորդ ամի Գիւտոյ երանելոյ՝ Հայոց Կաթողիկոսի, յամարան ամսամտին, որ օր հինգ

¹ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Օրբելյան, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 68—72։

էր ամսոյն: Եւ կատարեալ զնա մեծածախ գանձիւք կանգնեցին ճեմարան իմն երկնանման հրաշաքարտար շինուածովք երկադմբէթս և եռախորանս. և յերկուց կողմանէ դաւիթս և սրահակս, վերնատունս սեամբք և սքանչելի յօրինուածովք շինեալ:... Բայց այժմ յետ անբման տեղւոյն եղև շինանիստ

Այս ընդարձակ քաղվածքից տեղեկանում ենք, որ հին վայոց ձորի կենտրոնական մասում, ներկայիս Եղեգնաձորի շրջանում, Արփա գետի ձորերում չորս տեղ Վարդանանց մարտիկների մի ստվար մասի նղբայրական գերեզմաններն են եղել, որոնցից երեքի վրա հուշարձաններ են կառուցվել անմիջապես

ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ

գեղջկաց, և կոչեցաւ տեղին խոտորաբեզ:...» Պատմիչն այդ գլուխը վերջացնում է հիշատակելով, թե ինչ աղբյուրներից է քաղել վերոհիշյալ տեղեկութիւնները, որը մենք դրինք քաղվածքից առաջ:

Նրանց զոհվելուց հետո, կամ քիչ անց, համենայն դեպս Ե դարում: Զոհված մարտիկների երկրորդ խմբի՝ Անգեղձորի նահատակների շիրմների վրա հուշարձան կառուցվելու մասին պատմիչը չի հիշատակում:

Այժմ աշխատենք որոշել հայոց մեծ ազատամարտում ընկած այդ զոհերի շիրիմների ճիշտ տեղը, ղեկավարվելով Սյունյաց պատմիչի ցուցմունքով, և տեսնենք, թե ինչ է մնացել դրանց տեղերում:

Նախատակների առաջին խմբի կովի և թաղվելու տեղը պատմիչը դնում է «ի գետամիջին Նղեգեաց և Մոզանի»: Դրանցից առաջինը՝ Նղեգեաց գետը՝ Արփա գետի հյուսիս-արևելյան ճյուղն է, որն իր անունը ստացել է հին Նղեգնաձորից, որի միջով այդ գետն է անցնում: Այժմ այդ ձորը կոչվում է Ալայազի ձոր: Թերևս գետի անունը պատմական իրողության գլուխգործոցից ևս առնված լինի, որը հնում Սյունյաց երկրի նշանավոր քաղաքական կենտրոններից մեկն էր, գետի ափին գտնվող ներկա Ալայազ գյուղի տեղում: Մոզանը Արփայի հարավային ճյուղն է, որն այդպես է կոչվել Մալիշկա գյուղից մի քանի կիլոմետր հեռու, գետափին գտնվող և այժմ ավերակ Մոզան կամ Մոզ ավանի անունով: Պատմիչը հիշատակում է, որ այդ տեղը «յետ աւերման տեղոյն (պետք է հասկանալ՝ «սքանչելի յօրինուածովք շինեալ» եկեղեցու) եղև շինանիստ գեղջկաց և կոշեցաւ տեղին խոտորալեզ»: Այդ անունը չի պահված և հետևապես մեզ օգտակար լինել չի կարող: Սակայն Օրբելյանը տալիս է տեղը՝ որոշող մի այլ նշան՝ «մերձ ի բլուրն, որ մեծամեծ վիմօք պատեալ էր վասն ամրութեան»: Այդպիսի մի բլուր, ավելի ճիշտ բլրակ, գտնվում է եղեգնաձորի շրջանի շրջկենտրոնի՝ Միկոյան գյուղի՝ հարավ-արևմտյան ծայրին, անմիջապես ճանապարհի աջ (ձորակողմի) եզրին: Այդ բարձր, ըստ երևույթին արհեստական բլրակը, որի ինչ լինելը որոշ չէ, իր ստորին մասում պատված է մի քանի շարք մեծամեծ քարերի անկյունավոր և կանոնավոր շարվածքով: Գուցե այդ բլրակն է նկատի ունեցել պատմիչը: Համենայն դեպս Գյուտ կաթողիկոսի հրամանով շինված հոյակապ կաթողիկեից որևէ հետք չի մնացել դրա տեղը որոշելու համար: Մեր այդ տեղերում կատարած այցերի ժամանակ, սրանից 10—12 տարի առաջ, բլրակին մոտիկ, հարավակողմում, մի օրորած, կարմիր տուֆից շինված տապանաքար կար, որը, դատելով վրան կպցրած մոմերի շիթերից և մրից, պաշտամունքի տեղ է, սակայն քարը պառսպան հետնազույն շրջանի է, և չի կարող կապ ունենալ մեզ հետաքրքրող խնդրի հետ: Շրջկենտրոնից մոտ 1 կիլոմետր հարավ-արևելք, գյուղի տակով անցնող հեղեղատի ձախափնյա թեք լանջին, հետնազույն ժամանակներում շինված մի հասարակ մատուռի պատերի մեջ և դրանց կից թափված մի քանի սրբատաշ և քեղեցիկ ձևավորում

ունեցող քարերի բեկորներ կային: Արդյոք դրանք Գյուտ կաթողիկոսի շինել տված եկեղեցու բեկորներից էին, դժվարանում ենք ասել: Համենայն դեպս այդ փշրանքներն էլ արժեք չունեն, որովհետև պարզապես ուրիշ՝ մոտակա՝ տեղից բերված են և բացի այդ մատուռի շրջակայքում հին շենքի հետք չկար: Ծարտարապետության գործերի վարչության 1955 թվականին հրատարակված, «Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները» գրքովկում (էջ 46) ենթադրություն է արվում, թե մոտերքում, այսինքն Միկոյան գյուղում, կառուցված եկեղեցու հիմքը կարող է դրված լինել Գյուտ կաթողիկոսի շինած եկեղեցու տեղում: Սակայն, առ այժմ, դա լուկ ենթադրություն է, որը կարիք ունի փաստարկման:

Անցնենք Անգեղաձոր՝ Վարդանանց մարտիկների երկրորդ խմբի նահատակության տեղը: Այստեղ արդեն պատկերն այլ է: Վերը տեսանք, որ Սյունյաց պատմիչն Անգեղաձորում հուշարձան կառուցվելու մասին որևէ բան չի հիշատակում: Սակայն, ինչպես երևում է, այդտեղ ևս հուշարձան է եղել: Վերը հիշված տեղագրության մեջ գրված է. «Անգղի կամ Նահատակի մատուռը գտնվում է Շատիկից մեկ և կես կիլոմետր հարավ, Նղեգիս (Ալայազ) գետակի ձախ կողմում, փոքրիկ ձորակի աջ ափին: Այս մատուռը վերը հիշված երկրորդ մարտում ընկած զինվորների դամբարանն է, որը կառուցվել է 5-րդ դարում և բազմիցս ենթարկվել վերանորոգումների՝ միանգամայն փոխելով իր սկզբնական ձևը: 5-րդ դարից պահպանվել են միայն որոշ բեկորներ: Վերջին վերանորոգումը կատարվել է 1871 թվականին: ...Մատուռը փոքր է, ուղղանկյուն հատկագծով, ծածկը թաղակապ է: Պատերը շարված են դեղնակարմրագույն և գորշագույն տուֆի տաշված քարերով՝ կրաշաղախով»:

Երրորդ խումբ նահատակների թաղման տեղը պատմիչը որոշակի ցույց է տալիս՝ «ի Զրկիցն որ Ոստինք կոչի և Արտաբույնք... որոց վերայ յետոյ շինեցաւ եկեղեցի ի բնակչաց տեղեացն»: Արտաբույնքը դեռ մի քանի տարի առաջ կոչվում էր Երզրափին, իսկ այժմ՝ Նղեգիս: Ոստինքն այժմ կոչվում է Հոստուն, որը, բնակիչների Ալայազ գյուղը փոխադրվելու պատճառով, ներկայումս լքված է: Պատմիչի նշած տեղում, այսինքն հիշյալ երկու գյուղերի մոտերքում, երկու գետակների միացման տեղում ընկած տարածության վրա, այդտեղով անցնող ճանապարհի տակ, գտնվում է մի փոքրիկ ավերակ եկեղեցի: Ներկայումս գոյութուն ունեցող շենքի պատերի մնացորդները կիսամշակ քարերից են շինված: Սակայն, դրանց հիմքում, արևմուտ-

յան պատի հյուսիսային հատվածում, մենք տեսանք սրբատաշ գունավոր մեծ քարերից շարվածք, որը և պետք է լինի Ծ դարում կառուցված հուշարձանի (եկեղեցու) մնացորդը: Վերոհիշյալ տեղագրության մեջ այդ կետն էլ է նշված, իբրև 300-ի նահատակության վայր:

Չորրորդ տեղը, որը պատմիչն անվանում է Մարանդ, մոտ է Ցախացքար տանող «ձորադղան» մեջ գտնվող հին Արտաբույնի գյուղին: Ահա թե ինչ է ասված հիշյալ տեղագրության 51-րդ էջում այդ տեղի մասին. «Հնագիտական հետազոտությունները ենթադրել են տալիս, որ ճակատամարտը տեղի պետք է ունեցած լինի գյուղից մոտ մեկ կիլոմետր հարավ, ճանապարհի եզրին, այգիների մեջ գտնվող փոքրիկ մատուռի վայրում: Ձնայած մատուռը կառուցված է 20-րդ դարի սկզբներին, բայց մեջը հավաքված հին քարե բեկորները, մանավանդ կից կանգնած կոթողը, որն անվիճելիորեն պատկանում է առնվազն 7-րդ դարին, վկայում են, որ հենց այդ նույն տեղում է եղել պատմության մեջ հիշվող մատուռը՝ հայ զինվորների գերեզմանը»:

Այսպիսով, տեսանք, որ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած, հայոց մեծ ազատամարտի հերոսների հիշատակին, նրանց իսկ նահատակության վայրերում, դեռևս Ծ դարում կանգնեցրած չորս հուշարձաններից էրեքի տեղը որոշ է, իսկ չորրորդինը (նահատակների առաջին խմբինը)՝ ենթադրելի:

Վերը հիշված հին հուշարձաններից երրորդը բարեհաջող բնական դիրք ունի. այնտեղ, ըստ Սյունյաց պատմիչի, Վարդանանց զինվորներից 300 հոգի են թաղվել: Այդ հուշարձանը գտնվում է Եղեգիս գետակի և

դրա Արտաբույնի վտակի խառնարանին մոտ: Շուրջը մի ընդարձակ և ազատ տարածություն է նետաձև, որի ծայրն ուղղված է դեպի Շատին, իսկ թևերը՝ մի կողմից դեպի Եղեգիսի և մյուս կողմից դեպի Ցախացքար տանող խոր ձորերը: Ընդարձակ ձորամիջի այդ հողամասը Շատինի կողմից աստիճանաբար բարձրանում է դեպի Սմբատաբերդի ժայռերը, որոնք սեպաձև խրվում են նետի թևերի մեջ իբրև դրա կոթը: Նետի կենտրոնում, հողամասի թեքության բարձր կետին չհասած, տեղավորված է հուշարձանը: Տեսարանը հոյակապ է և վեհ: Եթե Շատինի մոտից դիտելու լինենք, աչից կտեսնենք այդ գյուղից դեպի վեր խոյացող ամրոցաձև ամբհի քարաժայռերը, որոնց շարունակությունն են կազմում Եղեգիս գետակի ձախափնյա գահավեժ, մինչև ձորի խորքը պատի պես իջնող հսկա քարափները: Դիմացը՝ Սմբատաբերդն է իր անմատչելի ժայռերով, իսկ ձախ կողմից՝ Վարդենիսի լեռնաշղթայի ալիքաձև իջնող հարավային փեշերը: Շատինի մոտից, Եղեգիս գետակի աջ ափով, Սելիմի լեռնանցքով իջնող ճանապարհն է անցնում, իսկ հուշարձանի կողքով, հիշյալ ճանապարհից բաժանվող և Սմբատաբերդի տակով, վերոհիշյալ ձորերով ընթացող գյուղամիջյան ուղիները: Այդ ձորերը և դրանց կողերի սարալանջերը լի են պատմական անթիվ հուշարձաններով: Հոստոնը, հին Եղեգիս գյուղաքաղաքն իր ընդարձակ ավերակներով ու եկեղեցիներով, Սմբատաբերդը, Ցախացքարը, Կնեվանքը, Սրատեսի վանքը և այլ պատմական վայրեր, իրենց բազմաթիվ և անգնահատելի ճարտարապետական գանձերով: Վայոց ձորի այդ մասն իսկական հնագիտական մի թանգարան է, Վարդանանց հերոսների հիշատակով էլ նվիրականացած:

